

חווית המעבר מבית ההורים למגורים במערכי דיור בקהילה בקרב בוגרים עם לקויות למידה מורכבות

בנימין הוזמי¹, שחר אליעזר², רועי זיו², רותי כהן², מאור ליבוביץ'²,
מנחם קליין², שירלי ורנר³

סקירת ספרות

בחירת מקום מגורים וסגנון מגורים הינן מההחלטות המשמעותיות ביותר בחיי אדם. סעיף 19 לאמנת האו"ם בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות (נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, 2006), שאושרה על ידי מדינת ישראל בשנת 2012, מדגיש את זכותו של האדם לחיים עצמאיים ולשילוב בקהילה. האמנה מחייבת את החתומים עליה לפעול על מנת ש"תהא לאנשים עם מוגבלויות הזדמנות לבחור את מקום מגוריהם והיכן ועם מי יגורו, בשוויון עם אחרים, וכי לא יחויבו להתגורר בהסדר מגורים מסוים". כמו כן, נכתב בה כי המדינות החתומות מתחייבות להציע לאנשים עם מוגבלות תמיכה חיונית וגישה לשירותים בקהילה.

1 ד"ר בנימין הוזמי, מנהל אקדמי ומנהל משאבי הידע, בית איזי שפירא.

2 שחר אליעזר, רועי זיו, רותי כהן, מאור ליבוביץ' ומנחם קליין - בוגרי התוכנית "אוניברסיטה משולבת" וחברי קבוצת קמ"ח (קבוצה משולבת חוקרת) בבית איזי שפירא.

3 פרופ' שירלי ורנר, ביה"ס לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, ומנהלת המרכז ללימודי מוגבלות, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים.

חוק שירותי רווחה לאנשים עם מוגבלות (התשפ"ב-2022) שאושר לאחרונה, נחקק במטרה להסדיר ולעגן את זכותו של כל אדם עם מוגבלות לקבל שירותי רווחה מתוך הקפדה על זכותו לחיים עצמאיים ואוטונומיים ועל חירותו, השתתפותו השוויונית והפעילה בחברה ובקהילה ושמירה על זכויותיו וביטחונו האישי. תוספת (סעיף 5) לחוק מתייחסת לתחומים של שירותי הרווחה עבור אנשים עם מוגבלות ובהם שירותי תמיכה במגורים עצמאיים ואוטונומיים ושירותי דיור טיפולי-שיקומי.

המעבר של אדם בוגר לחיים עצמאיים הינו אירוע מתמשך מכונן. קארטר ומקגולדריק (Carter & McGoldrick, 2005) רואות בבשלותו של אדם בוגר לעזוב את בית הוריו כתחנה טבעית חשובה במעגל החיים. לדבריהן, המעבר מבית ההורים אל יחידת מגורים חדשה מחייב קיומם של שלושה תנאים מרכזיים ובכללם מובחנות של העצמי בהתייחס למשפחת המוצא, מסוגלות לבניית קשר קרוב וגיבוש תחושת מסוגלות בהתייחס לחזון תעסוקתי ועצמאות כלכלית. המעבר ממגורים בבית ההורים למגורים ביחידה עצמאית המכונה גם "עזיבת הקן", הינו תהליך מבורך וטבעי. בו-זמנית מחולל מעבר זה דחק אצל אדם ובמערכת המשפחתית שכן הוא מפר את האיזון בסגנון חייהם. מעבר זה דורש מכלל חברי המשפחה להסתגל למציאות החדשה, ולהגדיר מחדש את מערכת הקשרים ביניהם (Bougea et al., 2019). האופן שבו הן הבוגר הן הוריו תופסים את עזיבת הקן, מושפע מציפיות, תפיסות וערכים תרבותיים (Mitchell, 2019). המעבר לבגרות ולחיים עצמאיים מורכב יותר אצל אנשים עם מוגבלות בשל הצורך של רבים מהם בסיוע מתמשך בניהול חיים עצמאיים (פרלמן ואחרים, 2015). עבור בוגרים בכלל ואנשים עם מוגבלות בפרט, מעבר זה מהווה ערוץ לפיתוח עצמאות ולמימוש עצמי, תחושת סיפוק והגשמה, ניהול עצמי, אחריות אישית וחירות.

קיומה של מוגבלות ובעיקר מוגבלות הכרוכה בהנמכה קוגניטיבית או לקות תקשורתית משמעותיות, עלול לזמן אתגרים במעבר זה, זאת מאחר שלעיתים קרובות אנשים עם מוגבלות מורכבת נאלצים לעבור לגור במרחק יחסי מבית ההורים וממקור התמיכה המוכר (Schulz et al., 2023). שולץ ועמיתותיו מציינים כי לרובם המכריע של אנשים עם מוגבלות יש מעט הזדמנויות להתגורר בדירות עצמאיות, להגיע לחירות כלכלית, ולנהל אורח חיים עצמאי, ולעיתים קרובות הם מופנים למגורים במעונות ובהוסטלים. תמיכה לכך ניתן למצוא במחקרם של ורנר והולר (Werner & Holler, 2023) אשר מצאו כי לעיתים קרובות ההחלטה על מקום המגורים המתאים לאנשים עם הנמכה קוגניטיבית, נקבעת על בסיס אבחנתם. באופן זה, עובדים סוציאליים ממליצים על מגורים במסגרת הוסטלים ומעונות פנימייה עבור אנשים אשר מאובחנים עם מוגבלות שכלית ואנשים עם צורכי תמיכה מרובים. ממצא זה בעייתי היות שהוא מראה את הפחתת האפשרויות למגורים בקהילה עבור אנשים אלו, והינו מנוגד לאמנה הבינלאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות.

רוב המחקרים שנערכו בתחום המעבר מבית המשפחה לדיור בדירות בקהילה או במעונות נעשו בעיקר מנקודת מבטם של ההורים הן בהתייחס לתהליך הן בהתייחס למעורבות ההורים בחיי ילדיהם במסגרת המגורים לאחר המעבר (Enosh et al., 2007). כמו כן, מרביתם של המחקרים הקודמים עסקו בעיקר באנשים עם מוגבלות שכלית (Esteban et al., 2023; King et al., 2017). הספרות חסרה מחקרים שנעשו מנקודת מבטם של האנשים עם המוגבלות עצמם על אודות המעבר למערכי דיור בקהילה, ובפרט בהתייחס לבוגרים עם לקויות למידה מורכבות.

בוגרים עם לקויות למידה מורכבות

לקות למידה מורכבת היא לקות למידה (Specific Learning Disorders, DSM V) משמעותית בשל האופן שהיא משפיעה על תחומי ההסתגלות והתפקוד, ונלוות לה הנמכה קוגניטיבית מתונה ולעיתים גם הפרעת קשב. לקויות למידה מורכבות מתאפיינות בקשת רחבה של קשיי למידה במיומנויות כמו קריאה, כתיבה, ביצוע פעולות חשבוניות ויכולת נמוכה בתחום ההבנה החברתית והניהול העצמי. אנשים עם לקות למידה מורכבת מגלים לעיתים קשיים נוספים כולל בתחום הקשב והריכוז (ADHD), הוויסות החושי והעצמי ולעיתים גם מתאפיינים בפעילות יתר (הוזמי, 2021).

כמו בוגרים אחרים, מצופה גם בוגר עם לקויות למידה מורכבות לצלוח את אתגרי החיים של בני גילו. עם זאת, בוגרים עם לקויות למידה מורכבות מתקשים לעיתים להשלים תהליכים של עצמאות ונבדלות מההורים, מציאת ייעוד ומשלח יד, יצירת זוגיות יציבה וגיבוש זהות. מרכיבים אלה מהווים תנאי הכרחי לחיים עצמאיים במעבר מהתבגרות לבגרות. אפשר לתאר את ההוויה הקיומית של בוגר עם לקות למידה מורכבת כ"התבגרות מתמשכת", שכן הוא חווה מסע מתמשך של גיבוש זהות, מציאת ייעוד קיומי וקבלת אחריות מלאה לניהול עצמי של חייו. רבים מהבוגרים הללו מתארים את חווייתם הקיומית כ"נופלים בין הכיסאות", ומתחבטים בסוגיית השתייכותם החברתית וכן בהתייחס לסוגיית העתיד ומסוגלותם לנהל חיים מלאים ובכלל זה מגורים עצמאיים (הוזמי, 2009, 2021).

מערכי דיור לבוגרים עם לקויות למידה מורכבות

אנשים עם לקויות למידה מורכבות זקוקים לתמיכות על מנת לעבור ממגורים בבית ההורים לניהול אורח חיים עצמאי בקהילה. משרד הרווחה והביטחון החברתי מציע סגנונות שונים של מגורים עם תמיכות משתנות לבוגרים עם מוגבלות באופן כללי, כולל דירות בקהילה, הוסטלים ומעונות פנימייה (אשר כונו בעבר מוסדות). לאנשים עם לקויות למידה מורכבות המעוניינים לעבור למגורים בקהילה, מוצע לרוב לעבור להתגורר בדירות במערכי דיור (משרד הרווחה והביטחון החברתי, ח"ת), וזה המיקוד במאמר הנוכחי.

מערכי הדיור הינם שירותי דיור עבור בוגרים עם מוגבלות הזקוקים לרמות מתונות יחסית של תמיכה בחיי היום-יום. הדיירים מתגוררים בדירות משותפות שבהן עד שישה דיירים. ההשתלבות במערך היא רב-שלבית: במרבית המקרים היא מתחילה במגורים בדירת הכשרה שבה הדיירים רוכשים מיומנויות לתחזוקת בית בהכוונה של מדריכים. בהתאם לרמת התפקוד העצמאי של הדייר מותאם לו סגנון מגורים עצמאי יותר – החל מדירה חצי עצמאית (בה מתגוררים 4-6 דיירים עם תמיכות חלקיות) וכלה בדירה עצמאית עם תמיכות מועטות. במקרה של נסיגה תפקודית עקב גיל מתקדם או סיבות אחרות, המגורים במערך אמורים לאפשר מעבר לדירה עם רמות תמיכה גבוהות יותר. הדירות מלוות על ידי צוות מקצועי בהתאם לצורכי הדיירים.

המעבר מבית המשפחה למגורים בקהילה

אף שכבר בשנות ה-70 של המאה הקודמת חתרה תנועת האל-מיסוד לסגירת מוסדות מגורים לאנשים עם מוגבלות, ועודדה מגורים בחיק הקהילה בסביבות פחות מגבילות (The least restrictive environment), (Wolfensberger, 1972) מסגרות דיור מוסדיות (כגון מעונות פנימייה והוסטלים) עדיין נותרו הנורמה העיקרית בשירותי הדיור הניתנים לאנשים עם הנמכה קוגניטיבית במסגרת שירותי משרד הרווחה והביטחון החברתי (Werner & Holler, 2023). הדבר בא לידי ביטוי גם בשימוש במונחים "השמה חוץ-ביתית" ו"סידור חוץ-ביתי" אשר העידו על תפיסת האדם עם מוגבלות כפסיבי. ביקורת נוקבת על מסגרות הדיור המוסדיות הושמעה לאחרונה במסקנותיה של הוועדה הציבורית למסגרות חוץ-ביתיות לאנשים עם מוגבלות (דותן, 2023). עם זאת ומן הצד החיובי, ניתן לראות גם פיתוח של מסגרות דיור בקהילה, וכאמור, בעבור אנשים עם לקויות למידה מורכבות הנורמה הקיימת הינה מגורים במערכי דיור בקהילה. ברבות השנים המעבר מבית ההורים למסגרות דיור נעשה טבעי יותר ופחות מתייג בהתפתחותם של אנשים עם מוגבלות (הוזמי ורימרמן, 2006).

המעבר למגורים של אנשים עם מוגבלות מחוץ לבית המשפחה הינו בין היתר תהליך פרוצדורלי ממושך ורב-שלבי (Holler et al., 2020). בתהליך זה השלבים הם אלה: פנייה למחלקה לשירותים חברתיים, דיון בוועדת השמה מקומית או מחוזית, הצעת מסגרת מגורים על ידי ועדת ההשמה, זימון לוועדת קבלה במסגרת וקליטת האדם עם המוגבלות במסגרת הדיור בתיאום עם האדם ומשפחתו ותוך הכנתם לקראת הכניסה (משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2022). באופן דומה בהיבט הרגשי נערך מחקר אשר בחן את חוויית המעבר למסגרת דיור מנקודת מבטם של אנשים עם מוגבלות שכלית. מן המחקר עולה כי החוויה הסובייקטיבית של הנשאלים הינה של תהליך מתמשך של הסתגלות אשר כולל את התקופה סביב המעבר, את הקשר עם המשפחה לאחר המעבר וכן השוואה בין החיים לפני המעבר למסגרת לבין החיים לאחר המעבר (גרייצר, 2006). יתר על כן, העמיתים במסגרות

דיור אלה הופכים להיות קבוצת ההשתייכות המרכזית, ובמקרים רבים לדיירים במערכי דיור מגע מועט עד היעדר מגע עם בני גילם ללא מוגבלות (Pandey & Agarwal, 2013).

מחקרים שנעשו בשנים האחרונות במטרה לבדוק השפעה של מעבר מבית ההורים למגורים בקהילה בקרב צעירים עם מוגבלות התפתחותית, הצביעו על שיפור במגוון תחומי חיים, כגון מיומנויות עצמאות והתפתחות אישית, השתתפות ונראות בקהילה, בחירה, למידה, הפגת בדידות ויצירת קשרים חברתיים, גישה פרו-אקטיבית וראייה חיובית יותר של העתיד (Canha et al., 2024; Esteban, et al., 2023; Renwick et al., 2019). על אף ההיבטים החיוביים המתוארים בעקבות מעבר זה, אנשים עם מוגבלות מתארים גם קשיים מסוימים, למשל: חוויה של הגבלות בשל נהלים שמגבילים בחירה ועצמאות (Esteban, et al., 2023; Renwick et al., 2019). לנוכח זאת, בעידן של הגדרה עצמית והתבססות גישת שירות ממוקד אדם, קיימת חשיבות ללמוד על חוויות מעבר זה מתוך הפרספקטיבה של האנשים עם המוגבלות עצמם.

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את נקודת מבטם של בוגרים עם לקויות למידה מורכבות על אודות תהליך המעבר מבית ההורים למגורים בקהילה במסגרת מערכי דיור, וכן את חוויותיהם מן המגורים במסגרת מגורים זו. המחקר ביקש לבחון את המעבר מתוך התייחסות לנקודות זמן שונות – היערכות למעבר, המעבר עצמו, הסתגלות למסגרת הדיור ותפיסת המסגרת כיום.

שיטה

המחקר הנוכחי הוא איכותני, ונעשה בו שימוש בקבוצות מיקוד. גישת המחקר היא פנומנולוגית, ומיועדת לבחון את מהותה של חווית המעבר ממגורים בבית ההורים אל מסגרת מערך דיור בקהילה ואת המשמעות וההשלכות של מעבר זה על חייהם של אנשים עם לקויות למידה מורכבות. הגישה הפנומנולוגית היא גישה תיאורטית, המתמקדת בהבנת המשמעות והפרשנות של מאורעות שונים, כפי שהם נתפסים בקרב האנשים החווים אותם (Moustakas, 1994). גישה זו מאפשרת כניסה לעולם החוויה של המשתתפים ללא הנחות או תיאוריות מוקדמות במטרה ללמוד על האופן שבו המשתתפים חיים את התופעה, חווים ומציגים אותה (Strauss & Corbin, 1990).

המחקר הנוכחי בוצע בגישת מחקר פעולה משתף (Participatory action research). בגישה זו אנשים עם מוגבלות הם שותפים מלאים לצוות המחקר כחוקרים-עמיתים ומומחים לחייהם. התקווה היא כי ממצאי המחקר יתורגמו לפרקטיקה המקדמת את איכות חייהם (הוזמי ורוט, 2020). חברי קבוצת המחקר, החוקרים-העמיתים בבית איזי שפירא, הם

בוגרים עם לקויות למידה מורכבות. מחקר פעולה משתף מלווה באנשי מחקר המשמשים כמנחים וכמאפשרים. במחקר פעולה משתף בעיית המחקר עולה מתוך החוקרים-העמיתים עצמם - בעיה אשר חשובה עבורם וכזו שיש לה השלכות על חייהם.

במחקר הנוכחי נערכה התייעצות משותפת של חוקרים-עמיתים (השייכים לקבוצת המחקר המשולבת של בית איזי שפירא) וחוקרים-מאפשרים (שהינם חוקרים באקדמיה ומנחי הקבוצה). בהתייעצות משותפת זאת נבחרה בעיית המחקר. הוסבר כי בית איזי שפירא בחר בנושא של "מעברים" באופן רחב לנושא שבו יתמקד הגיליון הבא של הארגון. בתוך נושא רחב זה דנו והתלבטנו בנושא הספציפי שהקבוצה מעוניינת לחקור. עלו שני נושאים עיקריים - מעבר למסגרת דיור ומעברים בין מסגרות בית ספריות. לאחר דיון בכל אחד משני סוגי מעברים אלו נבחר הראשון להיות במוקד המחקר הנוכחי. הדיון השני של חברי הקבוצה עסק במעברים בין מסגרות דיור של החוקרים-השותפים עצמם כבעלי ניסיון בסוגיית המחקר. מתוך כך הצפנו את היתרונות והחסרונות אשר החוקרים-העמיתים רואים במעברים אלו. כמו כן, דנו באוכלוסיית המחקר אשר נרצה שתשתף במחקר הנוכחי. בהמלצת החוקרים-העמיתים הוחלט כי לא ישתתפו אנשים אשר נמצאים בשלבים מאוד ראשוניים של מעבר, היות שהם עדיין נמצאים בשלבי הסתגלות, ועקב כך יתקשו לדווח על נקודת מבט תהליכית או לגבש תובנות רטרוספקטיביות.

משתתפי המחקר

נערכו שלוש קבוצות מיקוד אשר כללו בסך הכול 23 אנשים עם לקויות למידה מורכבות. גיוס המשתתפים נערך על ידי החוקר הראשי על בסיס היכרותו עם בוגרים רבים של תוכנית "האוניברסיטה המשולבת" של בית איזי שפירא. תוכנית זו מיועדת לאנשים עם לקויות למידה מורכבות המעוניינים בלימודי העשרה המכוונים ברובם לביסוס זהות של מסוגלות.

נתונים על אודות משתתפי המחקר מופיעים בלוח 1. שלושה עשר מהמשתתפים היו גברים ו-10 מהם נשים. טווח גיל המשתתפים הוא 25-61 שנים, וגילם הממוצע 42 שנים. משתתפי המחקר הינם דיירים בשבעה מערכי דיור שונים בקהילה עם רמות תמיכות שונות, הרוב באזור מרכז הארץ והשרון (בין מודיעין לחיפה). ארבעה בלבד מתגוררים בדירה חצי עצמאית והיתר בדירה עצמאית. נכון לזמן ההשתתפות במחקר אף משתתף איננו מתגורר בדירת הכשרה, הוסטל או מעון פנימייה. גיל המעבר אל מסגרת המגורים הוא 18-47 שנים, גיל ממוצע 27 שנים. מספר השנים שהמשתתפים מתגוררים במסגרת הנוכחית הוא שנתיים עד 35 שנים, ממוצע 15 שנים. מרחק המגורים של בית ההורים ממסגרת המגורים הנוכחית של המשתתפים הוא 5-91 ק"מ, ממוצע 24 ק"מ.

לוח 1: נתונים על אודות משתתפי המחקר

שם (בדו"י)	גיל	מין	צורת מגורים: דירה חצי עצמאית או עצמאית	גיל מעבר	מספר שנים במערך הדיור הנוכחי	מרחק מבית הורים לדירה הנוכחית (בק"מ)
יעקב	26	ז	עצמאית	24	2	52
דור	55	ז	עצמאית	24	31	7
יניב	46	ז	עצמאית	21	25	14
איילה	37	נ	עצמאית	23	14	54
זיו	50	ז	חצי עצמאית	29	21	15
יאיר	51	ז	עצמאית	25	26	16
לימור	44	נ	עצמאית	34	10	24
יוסף	32	ז	עצמאית	24	8	36
ראם	54	ז	עצמאית	44	10	30
שלום	37	ז	עצמאית	24	13	5
דוד	53	ז	עצמאית	31	22	5
נורית	40	נ	עצמאית	18	22	22
נועה	40	נ	עצמאית	35	5	11
שרון	43	ז	עצמאית	33	10	19
איתי	61	ז	עצמאית	47	14	8
נועם	37	ז	עצמאית	18	18	24
דלית	29	נ	חצי עצמאית	24	5	91
סלעית	30	נ	חצי עצמאית	23	7	18
מור	30	נ	חצי עצמאית	22	7	36
רחל	55	נ	עצמאית	20	35	15
אדל	45	נ	עצמאית	24	21	19
אורי	38	ז	עצמאית	34	4	5
מאיה	34	נ	עצמאית	25	9	35

כלי המחקר

כלי המחקר פותח בהתייעצות משותפת של חוקרים-עמיתים וחוקרים-מאפשרים השייכים לקבוצת המחקר המשלבת של בית איזי שפירא. בהתייעצות של כלל חברי קבוצת המחקר נוסח מדריך ריאיון לניהול הראיונות הקבוצתיים. שאלות המדריך נסובו על השלבים הראשוניים של חשיבה והכנה לקראת מעבר, שלבי המעבר וההסתגלות למסגרת וכן שלב השגרה והחוויות כיום במסגרת. להלן השאלות העיקריות אשר נכללו במדריך הריאיון: "מה היה הטריגר/הסיבה להתחלת המעבר?"; "של מי הייתה הבחירה באשר למעבר? של מי הייתה הבחירה בכל שלבי התהליך – איפה לגור ועם מי לגור?"; "מה היו השלבים של המעבר? מי היו היוזמים? מי טיפל בתהליך? מה היה המקום שלך בתוך התהליך?"; "איך תתארו את ההסתגלות הראשונית? ספרו על הלילה הראשון מחוץ לבית המשפחה, על תהליך ההסתגלות לחברים במסגרת המגורים"; "ספרו על הקשרים שיש לכם עם חברים בדירה"; "ספרו על הקשרים שלכם עם הצוות והמדריכים - באלו תחומים אתם חשים נתרמים על ידם והיכן פחות?"; "באיזה אופן המעבר למסגרת דיור תרם (או לא תרם) לרמת העצמאות שלך?"; "כאשר מתגוררים במסגרת – מי מקבל החלטות יום-יומיות?"; "מהם החסרונות והיתרונות שמאפשר המעבר למסגרת דיור?"; "איפה אתם מרגישים יותר בית?"; "באיזו מידה אתם חווים תחושת שייכות לדירה, למסגרת ולקהילה שבה אתם גרים כיום?".

מהלך המחקר

הראיונות הקבוצתיים ארכו כשעה וחצי. הובהר לחברי הקבוצה כי ההשתתפות הינה מרצון, וכולם הביעו הסכמה לקחת חלק בקבוצת הדיון. כל קבוצת מיקוד הונחתה על ידי שני חוקרים-עמיתים ושני החוקרים-המאפשרים. מהלך המחקר אושר על ידי ועדת האתיקה של בית איזי שפירא.

ניתוח הנתונים

תוכן דברי המשתתפים בשלוש הקבוצות תומלל בזמן אמת במהלך הריאיון הקבוצתי על ידי אחד החוקרים-המאפשרים. לצורך ניתוח הנתונים נעשה שימוש בניתוח נתונים תמטי (Braun & Clarke, 2006) בשיטה של בניית קטגוריות המושתתת על תהליך של קידוד פתוח, שהוא קידוד אינדוקטיבי שמטרתו לאתר את הנושאים העולים מתוך הנתונים שנאספו כפי שבוטאו על ידי המשתתפים. הניתוח כלל חמישה שלבים מרכזיים: (1) ניתוח ראשוני - בשלב זה כל אחד מהחוקרים-המאפשרים קרא את שלושת תמלולי קבוצות המיקוד תוך ניסיון לזהות תמות שחזרו על עצמן, וסימנו אותן על גבי התמלולים, כדי לחשוף חשיבה ראשונית על התמות האפשריות; (2) החוקרים-המאפשרים נפגשו כדי לדון בתמות שכל אחד מהם ראה בראיונות וכדי להגיע להסכמה באשר לתמות העיקריות כפי שהם רואים שעולות מן

התמלולים; (3) בשלב הבא חזרו החוקרים-המאפשרים אל תמלולי קבוצות המיקוד, וערכו ניתוח ממפה, קרי, נערך שילוב בין הקטגוריות שאותרו בניתוח הראשוני באמצעות יצירת קשרים בין הקטגוריות השונות. בשלב זה קובצו יחדיו הקטגוריות שזוהו לפי הקשרים שאותרו לתמה, שהיא למעשה קטגוריה מרכזית הקושרת אליה מספר תת-קטגוריות. נוסף על כך, בשלב זה נבדקו נקודות דמיון ושוני בתוך כל אחת מקבוצות המיקוד; (4) שלב זה אופייני במיקוד וביצירת היררכיה בין הקטגוריות וחיבורן לקו סיפורי באמצעות התמקדות בתמות המרכזיות ובקטגוריות הנלוות לכל תמה; (5) בשלב האחרון הציגו החוקרים-המאפשרים את הניתוח וממצאיו לכלל חברי קבוצת המחקר המשלבת, כדי לקבל משוב, ועל מנת שיוכלו להיות שותפים פעילים במהלך הדין.

ממצאים

ממצאי המחקר נחלקים לחמש תמות עיקריות: (1) אוטונומיה והגדרה עצמית בתהליכי המעבר לדיור בקהילה; (2) המעבר לדיור בקהילה כאמצעי להגברת השתייכות; (3) תרומת המעבר לדיור בקהילה לקידום מיומנויות יום-יומיות; (4) הצוות כזרז וכחסם בתהליכי צמיחה; (5) אמביוולנטיות בתפיסת ה"בית". תמות אלו והתת-תמות המרכיבות אותן, יובאו בפרק זה תוך מתן ציטוטים תומכים (בשמות בדויים) מדברי המשתתפים.

1. אוטונומיה והגדרה עצמית בתהליכי המעבר לדיור בקהילה

התמה הראשונה עוסקת באוטונומיה של אנשים עם לקויות למידה מורכבות בשלבים הראשונים בתהליך של יציאה ממגורים בבית ההורים ומעבר אל מגורים בדיור בקהילה. המשתתפים תיארו את מידת האוטונומיה שלהם בהחלטה לצאת מבית ההורים וכן בבחירת השותפים למסגרת. המשתתפים העלו את היוזמים אשר הניעו את תהליך המעבר שלהם ואת הסיבות שבגינן כל אחד מהיוזמים הללו חשבו שהגיע הזמן למעבר. בחלקם של המקרים היוזמים העיקריים היו האנשים עצמם, במקרים אחרים הוריהם או אנשי מקצוע, ולעיתים היה עירוב של יוזמים שונים.

כאמור, חלקם של המשתתפים העידו שהם היו היוזמים העיקריים להחלטה להתחיל לחפש מסגרת מגורים קהילתית כחלופה למגוריהם בבית ההורים. החלטה זו התקבלה לעיתים כאשר מתחים בתוך התא המשפחתי היו מרובים, והבוגרים רצו להימנע ממתחים אלו. אדל ויניב (שמות בדויים) מתארים את התפתחות ההחלטה שלהם לצאת מבית הוריהם וגם את מקום ההורים בדחיפה לכך:

"אני לא הסתדרתי עם אימא, אז ביקשתי לצאת מהבית, אימא עזרה לאחותי לעזוב את הבית בגיל 18, אז חשבתי שגם אני רוצה לצאת, ושזה נורמלי לצאת מהבית. אם הייתי עכשיו בבית אז היינו רבות. רציתי לגור באזור פה ליד אימא שלי בשכירות, אבל היא אמרה שאני צריכה מסגרת". (אדל)

"אני יזמתי את המעבר. עברתי בגיל 21. אם הייתי שומע על המסגרת לפני אז גם הייתי עובר לפני. גדלתי עם אבא מאוד אלים כלפי, הוא לא קיבל את זה שיש לו בן עם לקות למידה וכל מיני מגבלות. הוא רצה להוציא אותי מהבית כבר בגיל 18". (יניב)

גורם נוסף שבגיננו הבוגרים יזמו מעבר למסגרת דיור בקהילה היה לאור הרצון להרגיש שייכים, והכמיהה לחברה בקרב קבוצת השווים. הבוגרים האמינו כי מגורים במסגרת דיור קהילתית תאפשר זאת.

"ניסיתי לחיות לבד בדירה שכורה, לא רחוק מההורים... הייתה בעיה אחת... אחרי שאתה במועדון – אתה חוזר לדירה כמו כלב. ראיתי שלאחרים נחמד (בדיור) – אז למה לא אני?". (ראם)

"בזמנו היה לי חברים בשכונה, של היום-יום, הם לא היו ממש בגילי, הם היו טיפה פחות מגילי. התחברתי אליהם בליט ברירה שיהיה לי פשוט חברה בשכונה וכל הדברים האלו. כשהגעתי ל'ניצן' (ארגון לטיפול בילדים ובוגרים עם לקויות למידה) היו לי חברים שהם כמוני. היו לי פה חברים אחרים שהתחברתי אליהם בקלות כי כולנו פחות או יותר באותו מצב". (שרון)

בקשר לרצון של הבוגרים להרגיש שייכים: לפעמים המעבר תואר כהליך הדרגתי וטבעי ממסגרות קודמות שבהן פגשו חברים מקבוצת השווים. למשל, היכרות של מסגרות מגורים דרך חברים למועדון חברתי, ורצון להעמיק את הקשרים עם חברים אלו בצעד נוסף. הבוגרים מספרים על המלצות שהגיעו אליהם מחברים אשר תרמו לרצונם לעבור למסגרת מגורים:

"בהתחלה שמעתי על 'ניצן' כאילו שיש פה מועדון חברתי. דרך המועדון הכרתי חברה שהיו בדיור... פעם רציתי ופעם לא רציתי... אהבתי אותם... תוך כדי שהכרתי את החברים למועדון וכל הדברים האלו אז הבקשה לדיור הייתה יותר קלה". (שרון)

כמו כן, גורם נוסף שהוביל את הבוגרים עצמם ליזום מעבר למסגרת מגורים הייתה תפיסתם את המעבר ככזה אשר ימלא את שאיפתם האישית להגברת אוטונומיה ועצמאות. ניתן לראות זאת, לדוגמה, בדבריו של דור:

"רציתי להיות עצמאי, הרגשתי שההורים שומרים עלי בצמר גפן באופן לוחץ. רציתי לצאת מהבית, אבל חששתי לגור בדירה לבד כי פחדתי שלא אסתדר. היו לי פחדים. כל דבר היה מלחיץ אותי. אם הייתי מקבל מכתב ולא מבין, אז הייתה נכנס ללחץ. גם לא היו לי חברים. אלו היו שתי הסיבות לצאת לדירה". (דור)

מעבר ליוזמת הבוגרים עצמם במקרים אחרים היו ההורים (או בני משפחה אחרים, בייחוד כאשר מדובר בגיל מבוגר יותר) היוזמים העיקריים למעבר למסגרת דיור. לעיתים הבוגרים הסכימו עם קביעת ההורים, וזרמו עם ההחלטה באופן שלם; פעמים אחרות הבוגרים הציגו התנגדות למעבר, ואף כעס על ההורים היוזמים, ולקח להם זמן להתרגל לשינוי. לדברי הבוגרים, הצדיקו ההורים את יוזמתם בכמה הסברים: חלקם חשו כי ילדיהם הבוגרים בודדים וכי מסגרת דיור בקהילה תהווה הקלה לבדידות זו; אחרים הדגישו כי מסגרת דיור עשויה לתרום לעצמאות רבה יותר לילדיהם הבוגרים; במקרים נוספים המצב הבריאותי של הבן הבוגר הוא זה שהיווה זרז ליוזמה ליציאה מן הבית. דבריהם של מור, יוסף וזיו מדגימים את שלושת ההסברים הללו כך:

"בהתחלה רק ההורים רצו שאני אעבור, אני כעסתי עליהם, הרגשתי שרוצים להיפטר ממני, זה לא היה לי קל, לא לראות את החתולה ביום-יום, וגם ממש פחדתי מהשינוי. הייתי בודדה אז הם רצו שאני אצא כדי לא להיות בודדה. בשנה הראשונה מאוד כעסתי עליהם". (מור)

"אימא שלי רצתה את המעבר. היא אמרה שהגיע הזמן לצאת מהבית. אני לא רציתי והתנגדתי. לא רציתי להיות מחוץ לבית, לקחת את האחריות על עצמי. זה קשה... אני עדיין חושש לקחת אחריות, אבל אני בכל זאת לוקח אחריות כי זו ברירת חיים כזו". (יוסף)

"בגיל 25 איבדתי את ההכרה, עשו בדיקות ומצאו הצטברות נוזלים בראש. עשו לי שלושה ניתוחים ושאנט. אחרי הניתוחים ההורים שלי חיפשו לי מסגרת שאוכל להיות בה גם כשהם לא יהיו. ...זו הייתה יוזמת ההורים, אבל היה לי ברור שאצטרך לצאת מהבית". (זיו)

במקרים רבים, גם כאשר ההורים היו היוזמים הראשונים לתהליך המעבר, קבלת ההחלטה בעניין התקבלה כהחלטה משותפת בין הבוגרים להורים. אורי מתאר זאת כך:

"ישבתי עם ההורים והאחים שלי. התייעצנו ביחד... זה לא היה קל. זה היה מפחיד... ההורים קרובים אליך, אבל הם לא איתך... בהתחלה לא רציתי, טוב לי בבית. פחדתי להתחיל תהליך עזיבה, נלחצתי. אבל הבנתי שהגיע הזמן לעשות את השינוי הזה".

בחלקם של המקרים גם לאנשי מקצוע היה מקום בתוך תהליך קבלת ההחלטות על המעבר. מעורבותם התרחשה, לדוגמה, כאשר בבית המשפחה מצב המגורים נעשה קשה יותר וכזה שאינו מאפשר להישאר בבית ההורים בצורה מיטבית, בעיקר לנוכח גיל ההורים ומצבם הבריאותי. כך איתי מתאר את תהליך המעבר שלו:

"לקחו אותי להוסטל ב... (שם העיר נמחק לצורך מניעת פרטים מזהים), אם אתה מכיר. היו יותר מדי הגבלות. לא נשארתי הרבה. חזרתי לבית של ההורים, אבל המצב בבית לא אפשר לי לגור שם. אבא היה סיעודי. יש אחות שנפטרה, ההורים מבוגרים אז העבירו אותי ל'ניצן'... מחוסר ברירה. אין לי קורת גג. ההחלטה הייתה עם העובדת הסוציאלית ברווחה במועצה, אז היא העבירה אותי להנה. זו התלבטות כי ברגע שההורים חולים ונפטרים – אין לי כל כך ברירה".

בין אם הבחירה לעבור למסגרת דיור בקהילה הייתה של הבוגרים, ההורים, אנשי המקצוע או שבשותפות, כמעט כולם תיארו רצף של מעברים בין מסגרות עד להגעה למסגרת הנוכחית. מעברים תכופים אלו נבעו בעיקרם מתפיסה מעברית שבה הבוגר מתחיל במסגרת מוגנת יותר, ועובר למסגרת פחות מוגנת לאחר שלתפיסת אנשי המקצוע, הוא רכש כישורים לדיור עצמאי. סיבה נוספת למעברים בין דירות הייתה בשל צרכים משתנים של המסגרות שמובילים לצורך לנייד דיירים בין דירות המסגרת. כך או כך, במרבית המקרים הבוגרים אינם מתארים מעברים אלו כחלק מבחירתם או רצונם האישי, אלא כמשהו שמובל על ידי המערכת. רק בחלק מועט של המקרים גם נשמע רצונם של הדיירים לשינויים אלו.

"עברתי לדירת הכשרה לשלושה חודשים רק כדי שיעריכו את הרמה התפקודית שלי, ומהר מאוד העבירו אותי לדירה עצמאית. בדרך כלל זה שנתיים. גם בשיחת הייעוץ הם ראו עם מי יש להם עסק, אבל רק רצו שלושה חודשים בהוסטל כדי שיהיה להם רקע כללי. הייתי בדירה אחת, ואז העבירו אותי לדירה אחרת. ישר דירה עצמאית, לא עברתי בחצי עצמאית. הדיירים שאלו אותי כבר ביום הראשון - מה את עושה פה... את נראית טוב, את חכמה, נראית שאין לך בעיות, היה להם קשה לאכול אותי, לא יכלו לשים אותי במשבצת מסוימת.

אמרתי להם: 'אתם רואים אותי בעטיפה יפה, אבל בתוך העטיפה יש גם אתגרים מסוימים'". (רחל)

כאשר כבר הוחלט על יציאתם למסגרת דיור, הבוגרים העלו גם את מקומם בהחלטה עם מי יגורו. סוגיה זו עוסקת במקומה של אוטונומיה באשר לבחירת השותפים לחדר ולדירת המגורים. מרביתם של המשתתפים סיפרו כי לא ניתנה להם כל בחירה אישית באשר למי יהיו השותפים אשר עימם יגורו. קבוצות המיקוד היו רוויות דוגמאות באשר לאי-תאימות שהרגיש האדם עם השותף לחדר, וגם כעס על כך שהם לא היו חלק מתהליך ההחלטה והבחירה. הקביעה מעבר לראשם של הבוגרים הובילה לכעס כלפי המסגרת וכלפי העובדים הסוציאליים כמקבלי החלטות בעניין זה. להלן כמה ציטוטים נבחרים המדגימים סוגיה זו:

"המסגרת מחליטה בשבילי עם מי אני גרה. הייתי בדירה עצמאית עם שותפה נוראית, עשתה לי טראומה, מיררה לי את החיים. הביאה אנשים בלי שאדע הביתה, השתמשו באוכל שלי. ברחתי הביתה (בית ההורים). הייתי בורחת הביתה כל שני וחמישי. דיברתי עם העובדת הסוציאלית. בסוף סילקו את השותפה. קצת אחר כך העובדת הסוציאלית אמרה לי: 'את עוזבת את הדירה, עוברת לאחרת, ואז תרגישי כבר אחרת, חדר יותר גדול'. אומנם עברתי דירה, אבל החדר לא היה גדול כמו שהיא אמרה. היו לי עובדות סוציאליות שמאוד לא הבינו אותי, הקשו עלי, שמו ברקסים'". (רחל)

"אני חיה עם שותפות שלא לרמה שלי, ומנסות לחפש אותי על דברים לא טובים. המסגרת החליטה על המעבר שלי ופרידה מהשותפה הקודמת. לא שאלו אותנו אם רוצות או לא, אמרו שעושים את זה מכוונה טובה. אנחנו לא ראינו את זה, הם אמרו שאנחנו עושות לא טוב אחת לשנייה. פתאום יום אחד החליטו שנפרדות. שבוע יש לך לארוז. זה היה שבוע של לילות ללא שינה'". (סלעית)

במקרים בודדים, ובעיקר לאחר ניסיונות כושלים קודמים, ניתנה לחלקם של הבוגרים אפשרות להשמיע את דעתם, והתחשבו בהם בתהליך ההחלטה באשר לשותפים לחדר. הבוגרים תיארו זאת כתהליך העצמה וחוויה מתקנת, לדוגמה כך:

"עד היום אני חושב שזו טעות לעבור לגור עם שותף שהמערכת לא נותנת לך מידע עליו. היום אני מחליט מי יהיה שותף שלי'". (יניב)

2. המעבר לדיור בקהילה כאמצעי להגברת השתייכות

בהתאם לשאיפתם של הבוגרים כי מגורים במסגרת דיור בקהילה תפיג את בדידותם, ותחזק את קשריהם עם חברי קבוצת השווים, אכן משתתפים רבים תיארו את התממשות שאיפה זו. בדבריהם תיארו בוגרים אלו תחושת השתייכות חברתית. ניתן לראות זאת בדוגמאות האלה:

"הכרתי חבר'ה טובים, זה כמו משפחה שלי... הסתגלתי מהר. היום זו המשפחה שלי, משפחה מחוץ לבית, חוץ ממשפחה ביולוגית שלי". (זיו)

"יש לי הרבה חברים ופעילויות משותפות... אני חושב שעשיתי צעד גדול בחיים". (דור)

לצד זאת, ניכר מדברי המשתתפים גם יחס אמביוולנטי כלפי הקשרים החברתיים שנוצרים. כך חלקם של הבוגרים מתארים את הצורך גם לזמן פרטי ואיזון הזמן שבו הם מבליים עם חברי הדיור, וזמנם האישי. לעיתים הם חשו כי הנוכחות התמידית של חבר לחדר ולדירה מהווה כניסה למרחבם האישי. בתוך כך תיארו הבוגרים תהליך הסתגלות אשר נדרש מהם כדי להסתגל למגורים עם שותפים:

"חודשיים נאלצתי לישון עם עוד מישהו בחדר. זה קשה. צריך לבדוק שלא ייקחו לי דברים. זה חודשיים קשים בהתחלה. אני אוהב סדר וניקיון, ושוכח שיש עוד אנשים, ואני לא היחיד שגר שם. היו ריבים וצעקות. הרבה... הצוות מזכירים לי שאני לא גר לבד ושאני צריך להסתדר עם זה". (דוד)

בהמשך לכך, חלקם של המשתתפים ביטאו רצון להתרחק משותפים לדיור ותחושה של חוסר קבלה מלאה בתוך המסגרת:

"חשבתי שמדובר בהוסטל, וזה צלצל לי כדיור מוגן. העובדת הסוציאלית אמרה לי שזה לא מה שזה נשמע. שיש כל מיני דרגים של עצמאות... אני עם תואר ראשון, ולא רציתי להיתקל בכל מיני אנשים, סליחה, מוזרים. היום אני עצמונית. יש לי את החדר שלי. לא מתחברת, לא הולכת לאירועים. זו בחירה שלי להיות לבד". (לימור)

"אחד הדברים שאני רוצה לקדם זה שאנשים במסגרת לא מקבלים אחד את השני. זה לא בסדר. הם צריכים ללמוד לקבל אחד את השני. יש מישהי שלא

מקבלת את החבר שלי בגלל שהוא נפגע ברגליים, והוא הולך עם הליכון. צריך לכבד אחד את השני, וזה מה שאני מנסה להפנים במסגרת". (דור)

3. תרומת המעבר לדיור בקהילה לקידום מיומנויות יום-יומיות

במהלך קבוצות המיקוד הסבירו משתתפים רבים את האופן שבו המעבר למסגרת דיור קהילתית תמך וקידם את כישוריהם ומיומנויות היום-יום שלהם. באופן ספציפי תיארו המשתתפים שיפור בהתנהלות הכלכלית שלהם, כמו גם הגברת האוטונומיה שלהם בתחום זה. כמו כן, הם תיארו שיפור והתקדמות בהתנהלות התפקודית.

במישור הכלכלי תיארו המשתתפים שיפור ביכולתם להבין את המשמעות של כסף, ויכולת מתקדמת יותר לניהול תקציבם האישי. כמעט בכלל המקרים תיארו הבוגרים קבלת תמיכה ועזרה ממדריכיהם במסגרת אשר תרמו לשיפור יכולותיהם בתחום. הם אמרו זאת כך:

"יש שיפור גדול מאוד. המדריך עוזר לי עם הקטע הכספי, באישור שלי, שלא לחרוג בכסף, ולראות מה אפשר להוציא ומה אי אפשר להוציא". (יניב)
"למדתי לנהל תקציב, יש לי הרבה הוצאות: ביטוח, טלפון, אינטרנט. שמת נטפליקס. כתבתי למדריך הודעה שנטפליקס יגיעו עוד שבוע. שאל אם בדקתי אשראי. הוא אמר: 'תעשי משא ומתן על המחיר'. זה מה שעשיתי ומה שנתנו לי לקחתי". (מאיה)

לצד זאת, חלקם תיארו גם מצבים של מעורבות יתר בהחלטות הכלכליות שלהם אשר הפחיתו את יכולתם לשליטה ואוטונומיה מלאות לגבי ההחלטות שלהם בתחום. ניתן לראות זאת בדבריה של רחל:

"אני מחליטה לבד ועם אימא שלי שהיא מורשת חתימה. אחותי אפוטרופסית שלי בעניין הכסף. בעבר במסגרת קודמת הם רצו להיכנס יחד איתי לניהול החשבון. לא הסכמתי. זה וטו שלי. אני מחליטה לעצמי בלבד, ומקסימום אימא שלי שמורשת חתימה. אצל אחרים במסגרת כן המסגרת הם מורשי חתימה ומעורבים בהחלטות".

מעבר לתחום הכלכלי תיארו הבוגרים גם התקדמות ועצמאות מרובה יותר בתפקודים יום-יומיים שלהם. למשל, הם תיארו התניידות בתחבורה ציבורית, הכנת ארוחות ותפעול הדירה וכן חיפוש תעסוקה והתנהלות במסגרתה. גם באשר לתפקודים אלו תיארו הבוגרים את תמיכת המדריכים במסגרת כבעלת משמעות ותרומה לקידומם. ניתן לראות זאת בדוגמאות האלה:

"אני עובד, יש לי עצמאות כלכלית, יש פעולות שאני עושה. זה מהפך משמעותי בחיים שלי שלא היה לפני. העצמאות שלי התפתחה הרבה מאוד יחסית למה שהיה כשהתחלתי: מתנייד בתחבורה ציבורית, עובד בקהילה ומשתתף בכל מיני פעולות, חוג אפייה, נופש. אני הרבה הרבה יותר עצמאי בהשוואה לפני שהצטרפתי ל'ניצן'. אנחנו מבשלים בעזרת המדריכים שלנו. אני בדירה חצי עצמאית". (זיו)

"אני חופשי ואני יכול לעשות את מה שאני רוצה ותמיד רציתי. אני מנהל את ענייני לבד, אבל יש לי שיחות שעוזרות לי. מצאתי את העבודות שלי לבד, עם עזרה של עובדת השמה. התפתחתי ויש לי יכולות גבוהות... גם הדירה העצמאית מאפשרת לי להתפתח. ככה יכול להיות – אם יש רצון". (דור)

4. הצוות כזרז וכחסם בתהליכי צמיחה

ממצאי המחקר העלו תפיסות מנוגדות באשר לצוות – תמיכה, הנחיה ומימוש בחירות לצד הגבלה ועיכוב. לעיתים הצוות מתואר ככזה אשר תומך בהם, מנחה אותם ומאפשר להם מימוש של בחירותיהם האישיות. לדוגמה, חלקם של המשתתפים ייחסו לצוות מאפיינים של הורה תומך וכזה שמספק להם עידוד רגשי:

"המדריכה שלי כמו אימא, היא עוזרת לי בכל דבר שצריך – בבישול, בתזונה נכונה, עוזרת לי להכין קופסאות, ואומרת: 'זו המנה שלך'. אם הבית לימדה אותי לעשות ניקיון". (איילה)

"יש לי את המדריך שלי שהוא כמו אבא שני שלי. המדריך נתן לי תובנות. הוא לימד אותי שאם אחסוך בחודש אחד – בחודש הבא תהיה לי יותר אפשרות. הוא שם לי גבולות הגיוניים. לא בקטע של רודן". (לימור)

לצד תפיסת המסגרת והצוות כתומכים, ראו בוגרים רבים את הצוות והמסגרת כגורם מגביל ואף מעכב תהליכי התפתחות אישית. המשתתפים תיארו את מסגרת המגורים כרוויות חוקים והגבלות שעליהם לציית ולעמוד בהם, לדוגמה: מתי לשוב הביתה, הקפדה מרובה על חוקי הבית וניקיון, חיוב ללכת לפעילויות גם כאשר הבוגר אינו רוצה בכך. חלקן של ההגבלות הללו לא נראו למשתתפים הגיוניות, והכעיסו אותם על כך שאחרים מגבילים אותם בתוך אותה מסגרת שאמורה להיות ביתם האישי, ובו הם אדונים על בחירותיהם. דבריהם של יעקב ורחל הם רק חלק קטן ממגוון הדוגמאות שניתנו לאופן שבו הצוותים הגבילו את האוטונומיה והבחירה של הדיירים. הם תיארו זאת כך:

"הייתה לנו אם בית שעזבה, אם הבית הזו הייתה אדם לא נעים. אתה לא יכול ללכת לחדר שלך אפילו לחמש דקות – הייתה מציקה, נכנסת כמו עצם בגרון.

כל בלטה וכל פינה בבית צריך לנקות, והיא נתנה פקודות והוראות. בבית לא קיבלתי פקודות. דיברתי עם המנהלת והעובדת הסוציאלית, ואמרתי שנעשתה טעות, ושאיני מבקש לעבור דירה". (יעקב)

"החוקים שלהם זה פשוט חובה. אין אפשרות בחירה. יש מסיבה – אתה חייב ללכת. יש אירוע – חייבים ללכת. אין בחירה. יש תקלה בעניין הזה. באנו מיוזמתנו כדי לגדול ולהתפתח. הם לא נותנים להתפתח כי לפעמים מורידים אותך. רוצה לנהל את הזמן הפנוי שלי". (רחל)

יתר על כן, בוגרים אף תיארו סיטואציות של שימוש במרות וחוקים בדרכים שאינן נעימות, עד כדי פוגעניות:

"בוא נגיד ככה. לפעמים מדריך יכול לחרוץ. מדריך קודם התעצבן ואמר לי שאני מתנהג כמו ילד. זה מעליב. מדריך שצעיר ממני ב-30 שנה. אני לא מצפה ממדריך שייתן לי מחמאות או משהו. כשצריך לקבל ביקורת אני מקבל, אבל מצפה ממדריך לא לפגוע ולא לגנות... יש ביקורת בונה, ויש ביקורת לא בונה". (איתי)

5. אמביוולנטיות בתפיסת ה"בית"

מסגרת דיור קהילתית לאנשים עם לקויות למידה מורכבות מיועדת להיות בית לחיים. לאור תפיסה זו, נשאלו המשתתפים בכלל קבוצות המיקוד באשר לתפיסתם את המסגרת: אם הם רואים בה בית; מה המשמעות של מסגרת הדיור עבורם אל מול בית ההורים.

בין שהבחירה לעבור למסגרת דיור בקהילה הייתה של הבוגר עצמו ובין שהבחירה הראשונית לא הייתה של הבוגר ולא הייתה להם ברירה אלא לעבור, בוגרים רבים ראו במסגרת הנוכחית כביתם לכל דבר.

"ברגע שהורים חולים והורים נפטרים – אין לי כל כך ברירה... אני אומר תודה לאל שיש לי קורת גג, ומבסוט עד השמיים. בגדול, זה נפלא שיש דבר כזה. געגועים להורים תמיד קיימים, אבל זו המציאות. אי אפשר להגיע לתחיית המתים. אבל אני זורם עם כולם, ושם שיש לי את הבית הזה". (איתי)

"זה הבית שלי גם בגלל שיש לי פינה שלי ושקט שלי, יכול לעשות פחות או יותר מה שרוצה, יש לי חברים וחברה, בזכות הדיור יש לי בת זוג, אם הייתי נשאר בבית לא הייתי מוצא זוגיות, ולא מגיע לשום מקום". (דוד)

עם זאת, משתתפים נוספים ביטאו אמביוולנטיות רבה יותר כלפי מסגרת הדיור: חלקם ראו בבית ההורים כביתם העיקרי, ואף שאפו לחזור אליו; אחרים ביטאו לעיתים העדפה לבית ההורים ולעיתים למסגרת הדיור.

”היום כשאני אצל ההורים - קשה לי לחזור הביתה. וכשאני במסגרת - קשה לי לחזור להורים. טוב לי בשני המקומות”. (נועם)

”אני מרגישה לפעמים ככה ולפעמים ככה. תלוי מה המצב בבית. אם יש ריבים בבית - עדיף להיות פה. אם יש ריבים פה - אז רוצים להיות בבית”. (מור)

דין

מחקר זה ביקש לבדוק את נקודת מבטם של בוגרים עם לקויות למידה מורכבות על אודות תהליך המעבר מבית ההורים למגורים בקהילה במסגרת מערכי דיור וכן את חוויותיהם מן המגורים במסגרת מגורים זו. ממצאי המחקר מלמדים על חמש תמות מרכזיות שבמוקדן העיסוק בבחירה, אוטונומיה והשתייכות. האמת מאחורי האמרה ”ביתי הוא מבצרי” עוררה את הצורך לחקור עד כמה מסגרת המגורים שבה מתגוררים משתתפי המחקר, מהווה עבורם מרחב בטוח שבו הם מעצבים את סגנון חייהם וחווים התפתחות אישית ואיכות חיים. בהתבסס על ממצאי המחקר, פרק זה ידון בשלושה נושאים עיקריים: מימוש זכות הבחירה בהקשר של סוגיות דיור, קידום מיומנויות יום-יומיות ותפיסות על אודות שייכות ובית.

מימוש זכות הבחירה בהקשר של סוגיות דיור

כפי שניתן לראות מממצאי המחקר, בוגרים עם לקויות למידה מורכבות העידו על מימוש זכות הבחירה שלהם בהיבטים הקשורים למעבר מבית ההורים וכן באשר לבחירת מסגרת המגורים. לצד זה, הם דיווחו על בחירה פחותה ואף חוסר בחירה בהיבטים אחרים של החיים במערך הדיור. מן הצד החיובי, חלקם של הבוגרים העידו כי הבחירה לעבור לגור במסגרת מערך דיור הייתה שלהם. לצד זאת, אחרים העידו כי הבחירה הייתה נחלתם של אחרים המעורבים בחייהם (הורים ובני משפחה אחרים ואנשי מקצוע). אף במקרים שבהם הבחירה הייתה לכאורה של האדם עצמו, לעיתים היא הגיעה לאחר דחיפה מצד ההורים. ממצא זה מוסבר על ידי תפיסת בוגרים עם לקויות למידה מורכבות כמי שנמצאים בתהליך של ”התבגרות מתמשכת” (הוזמי, 2021). בתהליך ההתבגרות מעמד ההורים משתנה בעיני המתבגר. ההורה כבר אינו נתפס על ידי ילדו כסמכות עליונה, ולהורים קשה להתמודד עם

חוש הביקורת שהוא מפתח. מגבלות או התערבות ההורים בחיי ילדם נתפסות אצל מתבגרים רבים כהוכחה לכך שהוריהם אינם מבינים אותם או שהם אינם מעריכים את יכולתם לקבל החלטות, ולקחת אחריות על חייהם (כצנלסון, 2017). כך הסבירה אחת מחברות קבוצת המחקר: "אני חושבת על המשפט הזה של התבגרות מתמשכת וזה מתסכל. אם היה זמן מוקצב לגיל ההתבגרות שלנו אז הייתי יודעת שיבוא יום שזה נגמר, ופה זה נמשך עשרות שנים וזה מתסכל. נראה לי שהסביבה פחות סומכת עלינו מאשר אנו סומכים על עצמנו".

מתוך הממצאים ומתוך ההסבר לעיל ניכר כי הבחירה שניתנת לבוגרים עם לקויות למידה הינה "בערבון מוגבל" ותחומה בגבולות. ייתכן שצמצום זכות הבחירה של הבוגרים נטועה בהיסטוריה של הגנת יתר שמאפיינת הורות לילדים עם מוגבלות, ולעיתים בראייתם את ילדם כ"ילד נצחי", ועקב כך הם מפגינים ציפיות נמוכות באשר ליכולתו להגיע לאוטונומיה מלאה. אף על פי שבני המשפחה וגורמי המקצוע מצדיקים את הגנת היתר בחשש שהאדם יקבל החלטות או יבצע פעולות שעשויות לסכן אותו, המציאות מוכיחה שהגנת היתר מזיקה (Sanders, 2006). כלומר, נטיית ההורים לפעול מתוך רצון לשמור על בניהם ולהגן עליהם, עלולה לצמצם את יכולתם לפתח מסוגלות לבחירה ולקבלת החלטות. תיאוריות של למידה העוסקות בבוגרים עם הנמכה קוגניטיבית, מראות כי תהליך הלמידה איננו מסתיים בגיל צעיר, וכי כישורים ומיומנויות וכן מסוגלות אישית מתפתחים במהלך השנים וכך גם בבגרות. "תורת כושר ההשתנות הקוגניטיבית המבנית של פוירשטין טוענת כי התכונה היסודית ביותר של האדם הינה יכולתו להשתנות. האופציה לשינוי, התלויה כמובן בתנאים הכרחיים, היא תכונתו היסודית של האדם" (פוירשטין, 2012, עמ' 30). פוירשטין הדגיש את חשיבות התיווך ככלי מרכזי ביכולת ההשתנות של האדם – הן קוגניטיבית הן הסתגלותית. דבר זה הינו חשוב, ומאפשר לעודד הורים ואנשי מקצוע לראות את הבוגרים מתוך הפריזמה של השתנות מתמדת, מסוגלות וכוחות.

ממצאי המחקר הצביעו על מגוון נוסף של תחומים שבהם זכות הבחירה של הבוגרים צומצמה. כך במקרים רבים לא ניתנה לבוגרים אפשרות לבחור עם מי יתגוררו בדירה. לעיתים קרובות צוותי הדירה ערכו שינויים בהרכב הדיירים בדירה, והעבירו דיירים מדירה אחת לאחרת במערך הדיור או כחלק מהתפיסה המעברית במסגרות הדיור המוכתבת על בסיס תפיסת רמת העצמאות של האדם או מתוך שיקולים אחרים של המסגרת. ממצאים אלו הינם מדאיגים היות שהם מצביעים על צמצום רב של זכות הבחירה של הבוגרים על חייהם, ובעיקר בתחום חיים כה אישי של בית. יתר על כן, ממצאים אלו עומדים בסתירה לדרישות אמנת האו"ם בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות (2006).

גורם משמעותי ביותר אשר הוזכר על ידי כלל הבוגרים כמשמעותי לקידום זכות הבחירה שלהם, הינם המדריכים והצוותים במסגרות. משתתפים רבים העידו על האופן שבו הצוות תומך בהם ומאפשר להם לממש את בחירותיהם האישיות, למשל בקידום מיומנויות יום-

יומיות והחלטות כלכליות. לצד זאת, דיווחיהם על הגבלת זכויות היו מרובים, ותפסו נפח רב בקבוצות המיקוד. אלו כללו התייחסות ילדותית לבוגרים, הטלת חוקים שלעיתים נתפסים בעיניהם כנוקשים, והגבלות מרובות. ממצאים אלו הינם בעייתיים ומדאיגים במספר מישורים: ראשית, תפקידו של הצוות הישיר הינו לסייע ולקדם את הדיירים בתפקודי היום-יום, ובכלל זה לסייע להם לרכוש מיומנויות לקבלת החלטות, וקיימת דאגה כי תפקיד זה לא ממומש באופן מלא כאשר בחירות הפרט מצטמצמות; שנית, העובדה כי אחרים מחליטים עבור האדם בתוך המסגרת הכי אישית שאמורה להיות מבצרו האישי של האדם, מעמידה בסימן שאלה את יכולתו של האדם להרגיש כי זהו ביתו האישי. חשש זה מתגבר כשאחרים יכולים להחליט בדבר שותפיו של האדם לדירה, המרחב הפרטי האישי ביותר שלו, בניגוד לרצונו, מה שמעורר את השאלה אם אכן האדם יוכל לראות במסגרת המגורים "בית לחיים". חוקרת-עמיתה במחקר חידדה קונפליקט זה: "כשנכנסים לדירת הכשרה, הבחירה עם מי לגור בכלל לא נתון בידיך. גם בדירת לוויין, נגיד שואלים אותך: 'עם מי רוצה לגור', אבל זה רק לפי מה שהצוות חושב שמתאים או לא מתאים. אם הצוות לא חושב שמתאים, אז הם בוחרים את מי שתגור איתו. אז איפה הבחירה שלנו? איפה העצמאות שלנו? איפה שיקול הדעת שלנו?".

קידום מיומנויות יום-יומיות

בהתייחס לקידום מיומנויות יום-יומיות, בוגרים רבים סיפרו על שיפור משמעותי בתפקודם בדירה ומחוצה לה בעקבות המעבר. ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרה של קינג ועמיתה (King et al., 2017) אשר מצאו כי המעבר לדור בדירה בקהילה מביא לשיפור במיומנויות תפקודיות. ניתן להסביר זאת כתוצר של שלושה כוחות הפועלים בו-זמנית: המעבר של האדם למסגרת מתוך ציפייה אישית לעמוד ברשות עצמו במידה מרבית, היציאה מבית ההורים שלרוב מתאפיין בהגנת היתר, ודרישות המסגרת מהאדם לבצע תורניות ומטלות בדירות ההכשרה מתוך כוונה להקנות לו מיומנויות שיאפשרו לו בעתיד לנהל יחידת דיור עצמאית. בהקשר זה גם ניכרת החשיבות הרבה של צוותים מיטיבים ומכילים אשר יכולים להדריך ולהנחות את הבוגרים לקראת התפתחות וצמיחה אישית. הטיב לתאר זאת חבר קבוצת קמ"ח: "אני בונה שנה הבאה על חתונה בעזרה השם, רוצה להניע דברים, רכב חדש, להגביר עצמאות פי שלוש. אז השאיפה היא כן לעזוב את המערך, לא כל החיים אני יכול להיות שם". חוקרת-עמיתה נוספת הוסיפה: "הייתי מאוד עצמאית גם לפני הדיור. הליווי במערך נתן לי תמיכה. קיבלתי כלים להתמודד במקום העבודה. המערך זורע זרעים בזה שנותנים סדנאות. עשו לנו סדנה בלוגותרפיה, עשו לנו סדנה על בריאות ואיך לשמור על הבריאות. גם באוניברסיטה המשולבת למדנו על זוגיות, ואחר כך הייתה סדנה בדיור. המערך זורע זרעים ואתה לוקח מזה מה שנכון לך".

תפיסות על אודות שייכות ובית

ממצאי המחקר העלו כי כאשר הבוגרים נשאלו היכן הם מרגישים יותר בבית, תשובותיהם היו אמביוולנטיות במידת מה. חלקם של הבוגרים העידו כי הם חשים כי מערך הדיור הינו ביתם. לצד זאת, בוגרים אחרים העידו כי לעיתים הם רואים במערך את ביתם, ובפעמים אחרות חשים כי דווקא בית ההורים הוא ביתם. אמביוולנטיות זו הייתה כרוכה בשינויים מזדמנים והתרחשויות הן בבית ההורים הן במסגרות הדיור אשר שינו את תפיסות האדם מעת לעת. חוקרים העוסקים בתיאוריות הקשורות להיקשרות למקום (place attachment), מצאו שהיקשרות למקום כוללת שני מרכיבים: **זהות מקומית** (place identity) המתייחסת לזיכרונות, לרגשות ולהעדפות של הפרט וכן למענה לכלל צרכיו הפיזיולוגיים, חברתיים, רגשיים ותרבותיים; ו**אמון במקום** (place dependence), מושג המתייחס להיקשרות הנובעת מהאמונה שהמקום מסוגל לספק את צורכי הפרט בצורה הטובה ביותר ולאורך זמן. האמון במקום גורם לאנשים להמשיך להתגורר באותו מתחם לאורך זמן, וברבות השנים הוא יוצר את הזהות המקומית, כפועל יוצא (Charis & Carmen, 2014).

מצד אחד, העובדה שהבוגרים עדיין רואים את בית ההורים כמקום חם ותומך ומקום שהם יכולים לשוב אליו למנוחה ואתנחתא כאשר זו נצרכת עבורם, הינו ממצא חשוב. מצד שני, במעבר למסגרת לחיים, היינו שואפים שהאדם כבוגר ירגיש שייכות לביתו, ויראה בו כביתו לחיים. עולה השאלה: מהם הגורמים אשר תורמים לתחושה האמביוולנטיות של הבוגרים לגבי השאלה מהו בית; מדוע הבוגרים אינם מרגישים באופן מלא כי מערך הדיור הינו ביתם? ניתן להסביר זאת בגורמים חיצוניים ובגורמים סובייקטיביים:

גורמים חיצוניים מתייחסים לסביבה האנושית, לתנאי המחיה ולנסיבות חיים. התערבות חיצונית לדיירים בבחירותיהם היום-יומיות והתקנון האוגד הגבלות ונהלים במסגרת הדיור, עשויים להעמיק את ההרגשה כי אחרים, ובעיקר הצוותים, הם הדומיננטיים באשר לקבלת החלטות על חייו של הדייר. חוקרת-עמיתה הסבירה כי גם תחלופה תכופה של אנשי הצוות במסגרות עלולה לערער יציבות ואיזון, וכפועל יוצא, תחושת שייכות למקום: "איך אפשר לפתח קשר עם מישהו שמתחלף כל הזמן? אם מדריך מתחלף אפילו כל שנה, עד שאתה נותן אמון במדריך, ומספר מה שיש לך לספר, צריך להתחיל שוב לספר את הכול...". נוסף על תחלופת המדריכים, המעברים בין דירות ולעיתים בין מערכים מקשים על הדייר לפתח באופן מלא תחושת בית למקום אחד בשל הידיעה שיייתכן שבשלב כלשהו הוא יועבר או יעבור למקום אחר. אלה מערערים את תחושת ה"אמון במקום". חוקרת-עמיתה יישרה את האמביוולנטיות בהתייחסות למסגרת כך: "זה מאוד אמביוולנטי. זה תקופות. תלוי בחברים שסובבים אותך ועם מי אתה בקשר. זה כל הזמן עליות וירידות. בזמנים שיש לי מאסלו (מענה לפירמידת הצרכים) – אני מרגישה בבית, וכשלא אז לא. מאסלו היה בחור חכם.

גם בבית של ההורים יש לדיירים מריבות. בסוף זה באמת תלוי אם יש לך מאסלו או שאין לך. בכל מקרה יש לך לאן לברוח לבית או לדיור".

ראוי לציין כי תחושת האמביוולנטיות עשויה לנבוע גם מנסיבות חיים ומנהלים של קובעי מדיניות במצבים אלה. כך למשל, במחקר קודם אשר נערך על ידי קבוצת המחקר המשלב בעת תקופת הקורונה, ובחן את השלכות משבר הקורונה על בוגרים עם לקויות למידה מורכבות, נמצא כי בעת המשבר ההחלטה על ההגדרה של מהו ביתם של הבוגרים הושפעה מהנחיות משרד הרווחה. חלקם של מערכי הדיור סגרו את שעריהם, והדיירים הונחו לשוב לבית ההורים - דבר אשר תרם להם לתחושה של נסיגה תפקודית בחייהם. במקרים אחרים שבהם מסגרות מגורים נשארו פתוחות, הדיירים הונחו שלא לעבור ממערך הדיור אל בית ההורים. כאשר הבוגרים חשקו לבקר בבית הוריהם, הם חויבו להישאר בו למספר שבועות לפני שישובו לגור במערך. כלומר, בטענה להשגחה על שלמות גופנית של הבוגרים, נלקחה מידיהם הבחירה לגבי ביתם, דבר שכמובן תורם לתחושת האמביוולנטיות הרבה באשר לבית (ורנר ואחרים, 2022).

גורמים סובייקטיביים – תחושת הבית עשויה להיות קשורה גם לגורמים המתייחסים לרמת המובחנות של הדייר ורווחתו הנפשית. ישנם דיירים אשר חווים מובחנות (differentiation) ויכולת היפרדות (separation) בעוד שיש כאלה שעדיין קשורים לבית ההורים כמקור הזנה רגשי מרכזי (Bowen, 1978). דיירים שחווים רמות מובחנות גבוהות, ייטו לתפוס את מסגרת הדירה במערך הדיור כביתם. חוקרת-עמיתה ביססה הסבר זה במילים: "אני לא צריכה להיות אצל אימא כל הזמן כדי לדעת שהיא קיימת". הסברים אלה מחוזקים על ידי תיאוריית ה"היקשרות למקום", לפיה ככל שהדיירים חשים שהם מקבלים מענה כוללני לצורכיהם בדירה ובמערך הדיור, כך הם ייטו לראות בו בית, יבססו אמון, ויחוו זהות מקומית (Charis & Carmen, 2014).

מגבלות המחקר ומחקר המשך

לצד חשיבות ממצאי מחקר זה, יש להתייחס למספר מגבלות מחקר: ראשית, מדגם המחקר אינו הסתברותי, ועל כן יש להיזהר בהכללה מממצאיו - מחקר זה שופך אור על החוויה הסובייקטיבית של בוגרים עם לקויות למידה מורכבות, ואין להקיש מממצאיו אל בוגרים עם מוגבלויות אחרות; שנית, המחקר הינו מחקר רטרוספקטיבי אשר נערך בנקודת זמן אחת שבה מרבית הבוגרים כבר מתגוררים שנים ארוכות במערכי דיור - המחקר אינו מלווה את הבוגרים בזמן אמת במהלך המעברים בשלבים השונים; שלישית, מחקר זה לא בחן את

האופן שבו משתתפי המחקר מגדירים בית וציפיות ממסגרת מגורים מיטבית, אלא מביא תיאור מצבים בעבר וכיום.

מגבלות מחקר אלו מובילות למספר המלצות באשר למחקר המשך: אנו ממליצים לערוך מחקר אורך אשר ילווה בוגרים החל מהשלב שבו הם מתלבטים באשר למעבר למסגרת דיור, דרך קבלת הבחירה ומימושה ובמהלך השלבים הראשונים של המעבר למסגרת; אנו ממליצים לערוך מחקר אשר בוחן באיזה אופן בוגרים עם לקויות למידה מגדירים בית, מהם מאפיינים של בית בעיניהם, וכיצד תיראה בעיניהם מסגרת דיור המתאימה לשאיפותיהם.

סיכום והמלצות לפרקטיקה

לסיכום, מחקר זה הראה כי יש במעבר למגורים במסגרת מערך דיור כדי לתרום להתפתחות והעצמה של אנשים עם לקויות למידה מורכבות. לצד זאת, קיימות סכנות להגבלת זכות הבחירה של בוגרים אלו במישורים רבים בתוך המסגרת. ממצאי המחקר מלמדים כי תפקיד המדריך הינו רב-משמעות בעיצוב סגנון החיים היום-יומי של הדיירים במערכי דיור. משום כך, ראוי לבחון מחדש סטטוס מקצועי זה בהיבט של דרישות תפקיד, הכשרה ותגמול כך שרוח האמנה ותפישות מינהל מוגבלויות בהתייחס לשירות ממוקד אדם, תתורגמנה הלכה למעשה. כמו כן, ראוי להשקיע מחשבה רבה בתהליך ההסתגלות של מועמדים לדיור במערכי דיור, ולהכינם כראוי למעבר משמעותי זה מבעוד מועד. בתוך כך, חשוב לתת מקום מרכזי לרצונו של האדם ולבחירה שהוא נוקט, בכל אחד משלבי המעבר וההסתגלות. על מנת לבסס תחושה שדיירי מערכי הדיור מתגוררים בבתיים לחיים – נכון לתכנן את מסגרות המגורים אוניברסלית לאתגרים השונים במעגל החיים. זאת יש לעשות הן בהתייחס לתשתיות הפיזיות הן בהתייחס לרמות התמיכה הנדרשות המשתנות במעגל החיים. כך יזכו אנשים בדירתם לתמיכות משתנות, ולא יאלצו לנדוד בסביבות משתנות. עוד חשוב לבחון לעומק את הנהלים של משרד הרווחה גם בעיתות משבר, כך שביתם של הבוגרים ימשיך אכן להיות ביתם גם בתקופות אלו.

ביבליוגרפיה

- גרייצר, נ' (2006). *חוויית הפרידה עקב המעבר מבית המשפחה למסגרת חוץ ביתית*. (קרן שלם/2006/543) [עבודת גמר מחקרית (תזה), אוניברסיטת-תל-אביב]. מחקרי קרן שלם. <https://did.li/TNix5>
- דותן, ש' (2023, 28 בפברואר). *דין וחשבון הוועדה לבחינה ולהבניית דרכי ניהול והפעלה של מסגרות דיור חוץ ביתיות לאנשים עם מוגבלויות*. משרד הרווחה והביטחון החברתי. <https://did.li/jO2lC>
- הוזמי, ב' (2009). *הנגשה אקדמית לבוגרים בעלי לקויות למידה והסתגלות*. סחי"ש: סוגיות בחינוך מיוחד ובשילוב, 24(1), 5-13.
- הוזמי, ב' (2021). *זהות של מסוגלות – תשומת לב ללב בלקויות למידה*. כרמל.
- הוזמי, ב' ורוט, ד' (2020). *המחקר המשלב – חוזקות ואתגרים מודל העבודה של קמ"ח (קבוצת מחקר משולבת בבית איזי שפירא)*. שיקום, 30, 8-25.
- הוזמי, ב' ורימרמן, א' (2006). *מעורבות הורים לאחר השמה של ילדיהם הלוקים בפיגור שכלי במעונות פנימייה*. בתוך מ' חובב ופ' גיטלמן (עורכים), *מבדול לשילוב: התמודדות עם מוגבלויות בקהילה* (עמ' 209-243). כרמל.
- ורנר, ש', הוזמי, ב', אליעזר, ש', בן-סיני, א', דנגור, ל', טרבולסקי, ש', כהן, ר', מלך, ע', מעודה, א' וקליין, מ' (2022). *תמורות שחלו בחייהם של בוגרים עם לקויות למידה מורכבות במהלך תקופת הקורונה*. *מוגבלות וחברה – מחקר ופרקטיקה*, 1, 69-92.
- חוק שירותי רווחה לאנשים עם מוגבלות, התשפ"ב-2022. <https://did.li/yonx5>
- כצנלסון, ע' (2017). *יחסי הורים-מתבגרים*. פסיכואקטואליה, אפריל, 54-57.
- משרד הרווחה והביטחון החברתי (ח"ת). *אגף בכיר דיור*. <https://did.li/XfWCN>
- משרד הרווחה והביטחון החברתי (2022, 5 ביולי). *מעבר למסגרת דיור חוץ ביתית - אנשים עם מוגבלות*. <https://did.li/nT2lC>
- נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (2006). *האמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלויות*. משרד המשפטים. <https://did.li/VaWCN>
- פוירשטיין, ר' (2012). *החום הבוקע משיטתי עוזר למוסס את הקופסאות לתוכם מכניסה החברה את פרטיה*. שיקום, 24, 30-39.
- פרלמן, א', כהן, ר' ורוזנר, י' (2015, אוקטובר). *מחקר מעקב אחר מופנים לוועדות השמה למסגרות חוץ ביתיות וקליטתם בהן*. משרד הרווחה והשירותים החברתיים; האגודה לבריאות הציבור. <https://did.li/umogT>
- Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. Jason Aronson.

- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Bougea, A., Despoti, A., & Vasilopoulos, E. (2019). Empty-nest-related psychosocial stress: Conceptual issues, future directions in economic crisis. *Psychiatriki*, 30(4), 329–338. <https://doi.org/10.22365/jpsych.2019.304.329>
- Canha, L., Owens, L., Simões, C., Rodrigues, R., & João Gonçalves, M. (2024). Youth with disabilities in residential care in the community: Perceptions and experiences in the transition period. *Children and Youth Services Review*, 161, 107591. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2024.107591>
- Carter, B., & McGoldrick, M. (2005). Overview: The expanded family life cycle: Individual, family, and social perspectives. In B. Carter, & M. McGoldrick (Eds.), *The Expanded Family Life Cycle: Individual, Family, and Social Perspectives* (3rd ed., pp. 1-26). Allyn & Bacon. <https://did.li/eyQTY>
- Charis, A. E., & Carmen, L. (2014). Home is where the heart is: The effect of place of residence on place. *Journal of Environmental Psychology*, 40, 451–461. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2014.10.007>
- Enosh, G., Rimmerman, A., Hozmi, B., & Araten-Bergman, T. (2007). Israeli parents' involvement with their adult children with intellectual disabilities after placement in institutional care: A national study. *International Journal of Rehabilitation Research*, 30(4), 351–356. DOI: [10.1097/MRR.0b013e3282f144eb](https://doi.org/10.1097/MRR.0b013e3282f144eb)
- Esteban, L., Navas, P., Verdugo, M. A., Iriarte E. G., & Arias, V. B. (2023). A community living experience: Views of people with intellectual disability with extensive support needs, families, and professionals. *Research in Developmental Disabilities*, 137, 104503. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2023.104503>
- Holler, R., Werner, S., Tolub, Y., & Pomerantz, M. (2020). Choice within the Israeli welfare state: Lessons learned from legal capacity and housing services. In R. J. Stancliffe, M. Wehmeyer, K. Shogren, & B. H. Abery (Eds.), *Choice, preference, and disability: Promoting self-determination across the lifespan* (pp. 87-110). Springer Nature.
- King, E., Okodogbe, T., Burke, E., McCarron, M., McCallion, P., & O'Donovan, M. A. (2017). Activities of daily living and transition to community living for adults with intellectual disabilities. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 24(5), 357–365. <https://doi.org/10.1080/11038128.2016.1227369>
- Mitchell, B. A. (2019). Empty nest. In D. Gu & M. E. Dupre (Eds.), *Encyclopedia of Gerontology and Population Aging* (pp. 1637-1642). Springer. DOI: [10.1007/978-3-319-69892-2_317-1](https://doi.org/10.1007/978-3-319-69892-2_317-1)

- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Sage.
<https://www.doi.org/10.4135/9781412995658>
- Pandey, S., & Agarwal, S. (2013). Transition to adulthood for youth with disability: Issues for the disabled child and family. *Journal of Humanities and Social Science*, 17(3), 41-45.
[DOI: 10.9790/0837-1734145](https://doi.org/10.9790/0837-1734145)
- Renwick, R., DuBois, D., Cowen, J., Cameron, D., Fudge Schormans, A., & Rose, N. (2019). Voices of youths on engagement in community life: A theoretical framework of belonging. *Disability & Society*, 34(6), 945-971. <https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1583551>
- Sanders, K. Y. (2006). Overprotection and lowered expectations of persons with disabilities: The unforeseen consequences. *Work*, 27(2), 181-188.
- Schulz, J. A., Koon, L. M., Greiman, L., Steinlage, H. A., & Hall, J. P. (2023). Understanding successful transition to independent living: A qualitative study of young adults with disabilities. *Children & Youth Services Review*, 145, 106691. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2022.106691>
- Strauss, A., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Sage.
- Werner, S., & Holler, R. (2023). Israeli social workers' recommendations on residential settings for individuals with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 37(1), e13167. <https://doi.org/10.1111/jar.13167>
- Wolfensberger, W. (1972). *The principle of normalization in human services*. National Institute on Mental Retardation. <https://did.li/NadOf>